

## જૈન કથાસાહિત્ય

ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક

### ૧. જૈનકથાસાહિત્ય : પરિચય - મહત્ત્વ

વ્યાખ્યા :

જૈન કથા સાહિત્ય એટલે જૈન ધર્મમાં ગદ્યમાં અને પદ્યમાં વિવિધ પ્રકારમાં અને સ્વરૂપમાં જે કથાઓ મળે છે, તેનું સાહિત્ય. આવી કથાઓમાં ધર્મના સિદ્ધાંતોનું સ્પષ્ટીકરણ કરતી, મંત્ર, તપ, શીલ, સંયમ, વ્રત વગેરેનું મહત્ત્વ સમજાવતી, ધર્મના મુખ્ય તીર્થંકરોનાં જીવનનાં મહત્ત્વનાં પાસાંઓ પર પ્રકાશ પાડતી, આ ધર્મ સાથે સંકળાયેલા રાજાઓ, પ્રધાનો, સાધુ-સાધ્વીઓ, શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ, વગેરેને વિષય કરતી અને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થ જોડે સંકળાયેલી તેમજ વિવિધ ઘટનાઓ અને રસથી મનોરંજન કરતી રચનાઓનો સમાવેશ થાય છે.

કથા-વાર્તા :

‘કથા’ શબ્દના મૂળમાં ‘કથ’ એટલે કે કહેવું એ ધાતુ છે. કોઈ પણ માનવી કે માનવેતર પાત્રના જીવનમાં બનેલી કે પછી કલ્પેલી, વિશેષ અર્થ અને ચમત્કાર ધરાવતી ઘટનાઓને કથા કહેવામાં આવે છે.

કથા સાથે બીજો પર્યાય ‘વાર્તા’ પણ પ્રયોજાય છે. એ શબ્દના મૂળમાં ‘વૃત્ત’ એટલે કે ‘બનેલું’ એવો અર્થ છે. પરંતુ આ પરથી કથા એટલે કલ્પેલું અને વાર્તા એટલે બનેલું કહેવું : એવો અર્થનો ભેદ નથી. ‘કથા’ મુખ્યત્વે ધર્મ સાથે સંકળાતી વાર્તા માટે પ્રયોજાય છે. વાર્તા સામાન્ય રીતે મનોરંજન માટેની ચમત્કારમૂલક ઘટનાઓનાં કથન માટે પ્રયોજાય છે.

કથા કહેવી અને સાંભળવી ભારતની પ્રાચીનતમ પરંપરા છે. એના મુખ્ય બે વર્ગો છે : ૧. ધર્મ માટેની ૨. લોકોના મનોરંજન માટેની. આ ભેદ કથાના ઉપયોગના હેતુની દૃષ્ટિએ છે. કોઈ કથા એક જ હોય પરંતુ એ ધર્મના સાહિત્યનું અંગ બને છે ત્યારે હેતુની સાથે જ એનાં રૂપમાં પણ કેટલોક ફેર

પડે છે. ધર્મમાં પ્રયોજાતી મનોરંજક કથાનાં રૂપરંગ બદલાય છે.

### પરિચય :

વિશ્વના બધા જ ધર્મોએ પોતાના ધર્મના મુખ્ય દેવ-દેવી, તપસ્વી, તીર્થ વગેરેના માહાત્મ્ય માટે કથાનો આધાર લીધો છે તથા દરેક ધર્મે પોતાના ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાન અને તેના સિદ્ધાંતોને સમજાવવા માટે કથાનું માધ્યમ અપનાવ્યું છે. જૈનધર્મમાં પણ આ રીતે જ કથાઓનો ઉપયોગ કર્યો છે. પરંતુ જૈન ધર્મની કથાઓની કેટલીક વિશેષતા છે.

### વિશેષતા :

જૈનધર્મની પ્રથમ વિશેષતા એ છે કે એનું સૈદ્ધાંતિક અને કથાશ્રયી બંને પ્રકારનું સાહિત્ય માત્ર સંસ્કૃતમાં જ નથી પરંતુ અર્ધમાગધી તથા અન્ય પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને જૂની મધ્યકાલીન ભાષાઓમાં છે. તીર્થંકરોએ લોકોની ભાષામાં જ ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો અને એ માટે ધર્મની ઇતિહાસમૂલક કથાઓ ઉપરાંત લોકકથાઓને પણ સ્થાન આપ્યું. આથી લોકોના જ હૈયાનો જેમાં ધબકાર સંભળાતો હતો એવી જ કથાઓ લોકોની જ બોલીમાં કહેવામાં અને લખવામાં આવી. સંસ્કૃતમાં પણ કેટલીક કૃતિઓ રચાઈ પરંતુ મુખ્ય ને મૂળભૂત માધ્યમ તો લોકભાષાઓનું જ રહ્યું.

### કથાઓ ક્યાં ક્યાં :

જૈન ધર્મના સાહિત્યમાં કથાઓ આગમમાં, એના પરના ટીકા-વિવરણોમાં મળે છે. અનેક કથાઓ વિવિધ પ્રાકૃત ભાષાઓમાં પ્રબંધ, ચરિત, મહાકાવ્ય, રાસા, પદ્યકથા વગેરેમાં મળે છે. બારમાસી, ફાગુ જેવા સાહિત્યિક સ્વરૂપોમાં પણ મુખ્ય આધાર કોઈ મુખ્ય પાત્રોની મુખ્ય અને સૂચક એવી ઘટનાઓનો જ લેવામાં આવે છે.

### મહત્ત્વ :

જૈન કથા સાહિત્યનું અનેક રીતે મહત્ત્વ છે. એમાં મુખ્ય :

૧. ભારતનું પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન સાહિત્ય જૈનકથાસાહિત્યે હસ્તપ્રતના

લિખિતરૂપમાં જાળવ્યું છે. કાઠના પ્રવાહમાં અને વિધર્મી આક્રમણોમાં ભારતની પ્રાચીન-મધ્યકાલીન કથાઓની રચનાઓ નાશ પામી. પરંતુ જૈનધર્મમાં આવી કૃતિઓ હસ્તપ્રતના લિખિત દસ્તાવેજી રૂપમાં રહી. ભારતમાં જ નહીં પરંતુ વિશ્વમાં પણ અન્યત્ર આવો આટલો પ્રાચીન-મધ્યકાલીન કથા સાહિત્યનો વારસો જૈન સિવાય બીજે ક્યાંય જલ્લવાયો નથી. કોઈ પણ કથા કેટલી જૂનામાં જૂની છે, એ જાણીને નિર્ણય કરવો હોય ત્યારે આ જૈનસાહિત્ય જ દસ્તાવેજીરૂપનો આધાર છે.

૨. એમાં માત્ર જૈનધર્મને સ્પર્શતી જ બાબતો નથી પરંતુ ભારતીય આર્યોની સંસ્કૃતિનો પાંચહજાર વર્ષનો ઇતિહાસ પણ છે. આ કથાઓને આધારે જ છેલ્લાં પાંચ હજાર વર્ષના ભારતીય સમાજની રાજકીય, આર્થિક, ધાર્મિક, નૈતિક, સાંસ્કૃતિક ગતિવિધિ જાણી શકીએ છીએ. કયા કાળે કેવી સામાજિક સ્થિતિ હતી, કેવાં-કેટલાં રાજકીયાદિ પરિવર્તનો થયાં, પ્રજા પર એની કેવી અસર પડી, સમાજમાં કેવા, કેટલા, કયા કયા વર્ગો હતા : આવાં બધાં જ પાસાંઓ પર જૈનકથાસાહિત્ય પ્રકાશ પાડે છે. કોઈ પણ કલા કે કોઈ પણ વિદ્યા વિશે જાણવું હોય, શિલ્પ, સ્થાપત્ય, ચિત્ર, સાહિત્ય, સંગીત, નાટક, આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, અસ્ત્રશસ્ત્રકલા, ચિત્ર, સાહિત્ય, સંગીત, નાટક, આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, અસ્ત્રશસ્ત્રકલા, અંગવિદ્યા, રસાયણ : આવા કોઈ પણ અંગનો છેલ્લા પાંચ હજાર વર્ષનો ભારતીય ઇતિહાસ જાણવો હોય તો પણ પૂરતી ને દસ્તાવેજી સામગ્રી જૈનકથાસાહિત્ય પૂરી પાડે છે.
૩. ભારતભરની અને વિશ્વભરની હજારો લોકકથાઓનાં કુલમૂળ જાણવાં હોય તો તે માટેની બધી જ દસ્તાવેજી સામગ્રી પણ જૈનકથાસાહિત્ય પૂરી પાડે છે.
૪. ધર્મના મૂળભૂત તત્ત્વજ્ઞાન-સિદ્ધાંત સમજાવે છે.
૫. તીર્થંકરો, સાધુ-સાધ્વીઓ, સ્થાપત્યો, રાજવીઓ, અમાત્યો, શ્રેષ્ઠિઓ, દાનવીરો, મુખ્ય શ્રાવક-શ્રાવિકાઓનાં ચરિત્ર અને જીવનકાર્યની વીગતો પૂરી પાડે છે.
૬. આ ધર્મના ઉદ્ભવ-વિકાસનો તો ઇતિહાસ આપે છે અને કેવી, કઈ-કઈ,

કેટકેટલી અનુકૂળતાઓ - પ્રતિકૂળતાઓ વચ્ચે આ માનવધર્મ સ્થિર થયો, તેનું ચિત્ર સ્પષ્ટ કરે છે તે સાથે જ ભારતીય મૂલના પ્રાચીન વેદધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મ પર પણ પ્રકાશ પાડે છે. ભારતીય મૂલના ધર્મો વચ્ચે જે સંઘર્ષ અને સમન્વય થયાં, તેનો નિર્દેશ પણ મળે છે.

### ૧.૧.૨ જૈન કથાસાહિત્યનું મૂલ

જૈન કથાસાહિત્યનું મૂલ પ્રાચીનતમ છે. ઈસવી સંવતના આરંભ પહેલાના ત્રણ હજાર અને પછીના બે હજાર : આમ આ પરંપરા પાંચ હજાર વર્ષ જેટલી પ્રાચીન હોવાનું તો પશ્ચિમના વિદ્વાનો પણ સ્વીકારે છે. ભારતીય મત પ્રમાણે આ પરંપરા ઈથી પણ જૂની છે.

**મૂલ :**

આ કથાસાહિત્યના મૂલને જાણવા માટે એની કથાઓ ક્યારે, કેવી રીતે, ક્યાં ક્યાં ઉદ્ભવી છે, તે જાણવું પડે. આ દૃષ્ટિએ આ કથાસાહિત્યનાં મુખ્ય મૂલ બે છે : ૧. જૈન અને ૨. સમગ્ર ભારતીય અર્થાત્ કેટલીક કથાઓ એવી છે, જે ધર્મના જ ઉદ્ભવ-વિકાસની સાથે આ ક્ષેત્રમાં જ જન્મી અને પ્રચારમાં આવી. બીજા વર્ગની જે કથાઓ છે તે ભારતની એક સમાન અને મુખ્ય કે સર્વસાધારણ ધારા છે તેમાંથી જૈન કથાસાહિત્યમાં આવી છે :

૧. તીર્થંકરો, તીર્થો, જૈનસ્થાપત્યો, જૈનધર્મ સાથે પરોક્ષ રીતે જેમનો સંબંધ રહ્યો એવાં રાજવંશો, મંત્રીઓ, શ્રેષ્ઠિઓ, સાધુ-સાધ્વીઓ, શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ, જૈનધર્મનાં મુખ્ય સિદ્ધાંતો, તત્ત્વો, વ્રતો, મંત્રો વગેરે સાથે સંકળાયેલી કથા : આ વર્ગની બધી જ કથાઓના ઉદ્ભવ-વિકાસ જૈનધર્મના જ પોતિકા કે અંગભૂત એવા પ્રવાહમાં થયો છે.

૨. ઉપરના વર્ગમાં જેનો સમાવેશ નથી થતો તેવી બોધક-ઉપદેશક દૃષ્ટાંતમૂલક કથાઓ, મનોરંજનાત્મક લોકકથાઓ : ભારતીય સમગ્ર અને સર્વસામાન્ય ધારામાંથી આવી છે. વૈદિક ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મમાં પણ આ સામાન્ય ધારાની કથાઓ આવી છે.

આ કોમન-સ્ટ્રીમમાંથી ત્રણ પ્રકારની કથાઓ જૈન કથા સાહિત્યમાં

આવી :

૧. પુરાકથારૂપ Mythological
૨. દંતકથાત્મક Legendary Tale
૩. મનોરંજક લોકકથાત્મક

રામકથા, કૃષ્ણકથા અને પાંડવકથા : આ ત્રણ ભારતીય સમાન ધારાની ત્રણ મુખ્ય પુરાકથાઓ છે. એનો ઉદ્ભવ-વિકાસ સર્વસામાન્ય એવી લોકધારામાં થયો. એમાંથી આ કથાઓ વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન એ ત્રણ ભારતીય મૂળના આર્યધર્મોમાં પ્રયોજાઈ અને દરેક ધર્મમાં તે કેટલાક ભેદ સાથે, પોતાની રીતે વિકસી. ભારતીય વૈદિક ધર્મના કેટલાક સંપ્રદાયમાં અવતાર-વાદ મુખ્ય બન્યો અને રામ તથા કૃષ્ણ ભગવાન વિષ્ણુના અવતારો મનાયા અને પૂજાયા. બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મો અવતાર-વાદ સ્વીકારતા નથી એથી એમાં કેટલાંક રૂપાન્તર થયાં અને પુરાણકથા કે પુરાકથા Myth ને બદલે દંતકથા Legend જેવું રૂપ બંધાયું. પરંતુ આ કથા અને પાત્રોને સીધો સંબંધ જૈનધર્મ સાથે પણ રહ્યો એથી એનાં સ્થાન-મહત્ત્વ પૌરાણિકકથા તરીકે જલ્લવાયા. જૈન સ્રોતની રામકથા પદ્યચરિત / પદ્યપુરાણમાં છે. કૃષ્ણકથા પ્રાકૃત 'વસુદેવ-હિંડી'માં છે. આ પ્રવાહ જ પછી આગળ ચાલે છે અને તેના પર ચરિત, રાસા વગેરે રૂપમાં અનેક રચનાઓ થઈ છે.

બીજો પ્રવાહ દંતકથાનો છે. એમાં ઉદયન-વાસવદત્તા, શ્રેણીક, અભયકુમાર, વિક્રમાદિત્ય વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

ત્રીજો પ્રવાહ મનોરંજક લોકકથાઓનો છે. દંતકથાનો વીરવિક્રમ એટલો લોકપ્રિય બન્યો કે એને આધારે વિક્રમ અને શનિશ્વર, વિક્રમ અને વેતાળ, એવી અનેક કથાઓ જન્મી. પંચદંડ, સિંહસનબત્રીસી જેવી કૃતિઓ રચાઈ. ઇસુની ચોથી-છઠ્ઠી સદીથી ઉદયન-વાસવદત્તાની કથાઓ ભારતમાં લોકપ્રિય બની ચૂકી હતી. અને દશમી-બારમી સદીથી તે છેક અઢારમી સદી સુધીમાં વિક્રમકથા ભારતભરમાં લોકપ્રિય રહી. એના પર અનેક કૃતિઓ રચાઈ. નંદબત્રીસી, સૂડો બહોંતેરી પણ એવી જ લોકપ્રિય કથાઓ હતી. પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન સમયની આ બધી જ કથાઓ જૈનકથાસાહિત્યમાં સ્થાન

પામી એટલું જ નહીં પરંતુ જૈન પ્રવાહમાં પણ એનાં અવનવાં રૂપો બંધાયા. સમય-સમયે આ કથાઓ રૂપાંતર પામતી રહી અને એના પરની બહુસંખ્ય રચનાઓ થઈ. ‘સૂડાબહોતેરી’ને અન્ય કામકથાઓ તો જૈનસ્ત્રોતમાં જ ઉદ્ભવી અને વિકસી છે. સંસારની અસારતા દર્શાવવા અને વિષયાસક્તિથી મન દૂર રહે એ માટે જૈન યતિઓ દ્વારા આ પ્રકારની કથાઓ લખવામાં આવી.

રૂપકગ્રંથિ વાળી કથાઓ પણ સામાન્ય સ્ત્રોતની છે. મન, શરીર, આત્મા વગેરેને રૂપક દ્વારા સંવાદ રૂપે કથાઓ રજૂ કરે છે. તન રૅટિયો છે કે આત્મા માટે તો ભાડાના મકાન જેવું છે : આ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનું લોકસ્વીકૃત એવું રૂપક છે. આને વિષય કરીને દરેક ભારતીય ધર્મમાં અનેક કથાઓ છે. જૈનકથાસાહિત્યમાં આવી અનેક ચોટદાર, મર્મસ્પર્શી કથાઓનાં રૂપ બંધાયાં અને તેના પર દૃષ્ટાંતથી માંડીને તે પ્રબંધ સુધીની રચના થઈ.

ધર્મ-ધર્મ વચ્ચેના માન્યતાભેદ, મતભેદ અને મનભેદની અસર દરેક ધર્મના કથાસાહિત્ય પર પડી છે. આ પ્રકારમાં અનેક કથાઓ રચાઈ એમાંથી જ પ્રવલ્લિકા અને મંથલિકા જેવા વાર્તા પ્રકારો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. પ્રારબ્ધ ચડે કે પુરુષાર્થ : એ વાદ પર વિવિધ કથાઓ છે. અન્ય ધર્મો અને માન્યતાઓ પર હાસ્યકટાક્ષ અને ઉપહાસ કરતી કથાઓનું સ્વરૂપ સામાન્ય સ્ત્રોતનું છે, પરંતુ એમાંથી કટાક્ષસભર ધૂર્તાધ્યાન અને ભરડાબત્રીસી-ભરટક દ્વાત્રિશિકા-અને વિનોદકથાસંગ્રહ જેવી કૃતિઓ તો જૈન કથાસાહિત્યમાં જ રચાઈ અને જલ્લવાઈ છે.

### જૈનકથાનાં મૂળ :

જૈન કથાસાહિત્યનાં પ્રાચીનતમ મૂળ આગમમાં છે. અર્ધમાગધીમાં અહીં ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનની સાથે જ કથાઓ પણ મળે છે. આગમના ત્રીજા ચૂલામાં મળતી મહાવીર પ્રભુના જીવનની કથા, પાંચમા અંગની ભગવતી-વિવાહ પળ્લત્તિ, છઠ્ઠા અંગમાં મહાવીરસ્વામીના મુખે કહેવાતી નાયાધમ્મકહા વગેરે ઇસવીસન પૂર્વેની પ્રાચીનતમ જૈનકથાઓ છે. એમાં દૃષ્ટાંતકથા, રૂપકકથા, સાહસશૌર્યકથા, પરીકથા, ચોર-લૂંટારા કથા, પુરાણકથા એમ અનેક પ્રકારો જોવા મળે છે. આગમના સાતમા, આઠમા અને અગિયારમા એ ત્રણ અંગનું

જૈનકથાસાહિત્યના ઉદ્ભવ-વિકાસની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ છે. સાતમા અંગમાં મહાવીરની ધર્મદેશનાથી ધ્યાન અને તપથી મોક્ષદશા પ્રાપ્ત કરનારની કથા છે. આ કથાઓમાં દેહના અસહ્ય દુઃખદર્દોને તપસ્વીઓ સ્વેચ્છાએ હસતા મુખે સહન કરે છે. આત્મતત્ત્વની પ્રતીતિ અને દેહભાવથી મુક્તિ તે શું છે, તે આવી કથાઓથી પ્રગટ થાય છે.

આગમસાહિત્ય પછીનો કથાસાહિત્યનો બીજો તબક્કો ચરિત અને પ્રબંધોનો છે. આમાં પ્રાકૃત, અપભ્રંશ ઉપરાંત સંસ્કૃત ભાષામાં પણ રચાયેલી કૃતિઓ મળે છે.

પછીના ત્રીજા તબક્કામાં તો છેક ઓગણીસમી સદીના અંતભાગ સુધી જૈન કથાસાહિત્યમાં અનેક કૃતિઓ રચાઈ. આવી કૃતિની કથા મુખ્યત્વે રાસરૂપે છે. બારમાસી, ફાગુ વગેરેમાં પણ આધારતંતુ કથાનો જ રહ્યો છે.

જૈનકથાસાહિત્યની કૃતિઓને કથાનકના કથાતત્ત્વના સ્વરૂપ-પ્રકાર પ્રમાણે ૧. પૌરાણિક ૨. ચરિત્રાત્મક ૩. લોકકથાત્મક ૪. વિવરણ કથા (જે ટીકા ગ્રંથો, બાલાવબોધો, કથાકોશમાં હોય) એવા વર્ગમાં વહેંચી શકીએ. તીર્થંકરોના જીવનને સ્પર્શતી કથાઓ, પૌરાણિક પ્રકારની ગણી શકાય. વિલાસવતી, સુકુમાલ, પ્રદ્યુમ્નાદિ, નાગકુમાર, સુલોચના इत्यादि ધર્મશ્રાવ્ય પાત્રોની કથાઓ ચરિત્રાત્મક વર્ગની છે. સમરાદિત્ય, તરંગવતી, વગેરે લોકરંજનાત્મક કથાઓના વર્ગની છે. કથાકોશ, બાલાવબોધ વગેરેમાં આવા દરેક પ્રકારની કથાઓ સંક્ષેપમાં અને સરળ ભાષામાં આપવામાં આવે છે.

### ૧.૧.૩ અન્ય ધર્મોનું કથાસાહિત્ય

જૈનેતર અન્ય મુખ્ય ભારતીય ધર્મો બે છે :

૧. વૈદિક ધર્મ
૨. બૌદ્ધ ધર્મ

### ૧. વૈદિકધર્મનું કથાસાહિત્ય

વૈદિક ધર્મ, બ્રાહ્મણધર્મ, સનાતનધર્મ કે હિંદુધર્મને નામે ઓળખાતો ધર્મ પરંપરાગત અને મુક્ત ધારા છે. એ કોઈ એક વ્યક્તિ કે વાદકૃત નથી. આથી આ ધર્મમાં ઉપાસ્ય દેવ-દેવી પ્રમાણે અને વ્યક્તિસ્થાપિત વાદ અને

ઉપાસનાને કારણે વિવિધ ધર્મસંપ્રદાયો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. આ ઉપરાંત ભારતમાં જ વસવાટ કરનારી મૂળભૂત કેટલીક જાતિઓના ધર્મો પણ વૈદિક ધર્મમાં કાલક્રમે જોડાયા અને એમાંથી પણ કેટલાક સંપ્રદાયો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. દેવ-દેવી પ્રમાણે વૈષ્ણવ, શૈવ અને શાક્ત : અર્થાત્ વિષ્ણુપૂજક, શિવપૂજક અને દેવીપૂજક એમ ત્રણ મુખ્ય સંપ્રદાય છે. ચોથો વર્ગ નિર્ગુણ ઉપાસકોનો છે અને તેમાં પણ કોઈ અવતારી કે પયગંબરી મનાતા મુખ્ય ધર્મપુરુષ પ્રમાણે જુદા જુદા પંથ છે. વૈષ્ણવમાંથી જ વ્યક્તિસ્થાપિત સંપ્રદાયના રૂપમાં પુષ્ઠિસંપ્રદાય અને સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય અસ્તિત્વમાં આવ્યા. શૈવમાં પાશુપત, લકુલીશ વગેરે અનેક સંપ્રદાય છે. તાંત્રિક, માંત્રિક, કાપાલિક, વામપંથી, અઘોરી વગેરે ઉપાસના-પદ્ધતિના પંથો પણ કાલક્રમે શૈવ સાથે સંકળાયા. પાર્વતી સાથે જ ભારતની વિવિધ જાતિઓની દેવીભક્તિ શૈવમાં સમાવેશ પામી. શિવજીના પરિવારના ગણેશ સાથે ગાણપત્ય સંકળાયા. પશુપૂજા, પ્રેતપૂજા, સૂર્યપૂજા, નંદિપૂજા વગેરેના પેટા અનેક ધર્મો પણ શૈવ સાથે સંકળાયા. નિર્ગુણધારામાં પણ વિવિધ વ્યક્તિસ્થાપિત અનેક પંથો-સંપ્રદાયો છે.

આ બધાનો સમાવેશ વૈદિક ધર્મના વિવિધ સંપ્રદાયના રૂપમાં થાય છે. આમ આ મહાવટવૃક્ષ છે, જેને અનેક શાખા અને શાખામૂળ સાથે અનેક જુદા થડ પણ છે. પરંતુ એ સહુ પોતપોતાની મૂળભૂત આસ્થા સાથે વેદને સ્વીકારે છે. સ્વાભાવિક છે કે આ મહાવટવૃક્ષનું કથાસાહિત્ય પ્રાચીનતમ, વિપુલ, વિશાળ અને વૈવિધ્યસભર હોય. એમાં સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ઉપરાંત બધી જ ભારતીય ભાષાઓમાં રચાયેલું કથાસાહિત્ય છે.

આ પરંપરા પણ પાંચેક હજાર વર્ષની પ્રાચીનતા ધરાવતી હોવાનું પશ્ચિમના વિદ્વાનો સ્વીકારે છે, ભારતીય મત પ્રમાણે એ આથી પણ પ્રાચીનતમ છે. આ ધર્મમાં ૧. વેદ ૨. વેદોત્તર સાહિત્ય ૩. વીરગાથા ૪. પુરાણ ૫. પ્રશિષ્ટ મહાકાવ્ય કાલ એવા સમયના ચાર-પાંચ તબક્કાના યુગો છે.

વેદમાં ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, અથર્વવેદ અને સામવેદ એ ચાર છે. ઋગ્વેદ પ્રાચીનતમ છે. એના દશ મંડલમાં યમ-યમી અને પુરુરવા-ઊર્વશી જેવી પ્રખ્યાત કથાઓ છે. વેદના મંત્રો અને સૂક્તોમાં અનેક કથાઓ અને પાત્રોનો નિર્દેશ થયો છે. એની સર્વોચ્ચ કથાઓ વેદોત્તર સાહિત્યમાં મળે છે. ઉપનિષદ,



બ્રાહ્મણગ્રંથ, આરણ્યક વગેરે વેદસંલગ્ન છે અને એમાં અનેક કથાઓ છે. એતરેય બ્રાહ્મણ : ૭-૧૩.૧૮માં શુનઃશેપની, શતપથ બ્રાહ્મણ ૧-૪.૫ અને ૮.૧૨માં મન અને વાણી વચ્ચેના વિવાદની કથા : આમ અનેક કથાઓ મળે છે. ઉપનિષદમાં ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન સાથે બ્રહ્મ, આત્મા, માયા વગેરેને સ્પષ્ટ કરતી કથાઓ છે. પ્રાણી કથા તો વેદમાં પણ છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં ભોજન માટે ભસી શકે એવા કૂતરાની શોધની, હંસો વચ્ચેના સંવાદથી આકર્ષાતા રેંકવની, વૃષભ, હંસ વગેરે દ્વારા ઉપદેશ પ્રાપ્ત કરતા સત્યકામની કથા છે.

વેદોત્તર સાહિત્ય પછીના કથા સાહિત્યના સર્વોત્તમ શૃંગ રામાયણ અને મહાભારત છે. પ્રાચીન સાહિત્યનો આ બીજો તબક્કો પ્રો. મેકડોનલ ઇ.સ.પૂ. ૫૦૦ થી ઇ.સ.પૂ. ૫૦ના વર્ષનો જણાવે છે. વીરચરિતકાળમાં કુબેર, ગણેશ, કાર્તિકેય, લક્ષ્મી, પાર્વતી જેવાં નવાં દેવદેવીઓની કથાઓ મળે છે અને નાગ, યક્ષ, ગંધર્વ, રાક્ષસ જેવાં માનવેતર પાત્રોનો કથામાં પ્રવેશ થાય છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિના આત્મા જેવા રામાયણ અને મહાભારતની કથાઓ ભારતીય આર્યોના સંઘર્ષ અને સમન્વયનો કથા દ્વારા ઇતિહાસ આપે છે. મહાભારતમાં વેદવ્યાસ કુરુવંશની કથા સાથે પાંડવ-કૌરવના ભીષણ યુદ્ધની કથા આપે છે. ગીતા જેવો તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉત્તમ ગ્રંથ આ કથામાં મળ્યો છે. રામાયણકથા દ્વારા વાલ્મીકિ ઉત્તમ આદર્શ રાજ્ય, રાજવી, દંપતી અને કુટુંબનું ચિત્ર આપે છે. દેશ-વિદેશની અનેક જાતિઓ અને તેમની ભાષાઓમાં રામકથા પહોંચે છે.

પુરાણસાહિત્યમાં દેવદેવીઓના માહાત્મ્યની સાથે જ અનેક ઋષી-મુનીઓ, રાજવીઓની કથા મળે છે. વિપુલસંખ્યામાં લોકકથાઓ પુરાણોમાં મળે છે. આ પુરાણોનું સાહિત્ય ભારતીય આર્યોના સામાજિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની સામગ્રી પૂરી પાડે છે.

પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતના ગાળામાં કથા નિમિત્તે ઉત્તમ મહાકાવ્યો અને નાટકો મળે છે. 'કાદંબરી' જેવી ઉત્તમ કથા, દશકુમારચરિત, પંચદંડ, હિતોપદેશ, કથાસરિત્સાગર જેવા કથાના આકરગ્રંથો પણ આ ધારામાં મળ્યા છે.

## ૨. બૌદ્ધ સાહિત્ય

પ્રાચીન પરંપરા ધરાવતા બૌદ્ધ સાહિત્યનું કથાસાહિત્ય ૧. પિટક ૨.

જાતક અને ૩. અવદાનમાં મળે છે.

૧. **પિટક** : ધર્મતત્ત્વને સરલ અને સર્વગમ્ય બનાવવા માટે બૌદ્ધ ધર્મમાં લોકભાષામાં કથાઓ કહેવાઈ અને લિખિતરૂપમાં પાલિ ભાષામાં સંગ્રહનું રૂપ પામી. આ ધર્મના સારિપુત્ર મોગ્ગલ્લાન, મહાપ્રજાપતિ, ઉપાલિ, જીવક વગેરેની કથા પિટકમાં મળે છે. ભગવાન બુદ્ધે ધર્મસિદ્ધાંત સમજાવી ઉપદેશ આપ્યો, તેની કથા વિનય પિટકમાં છે. જાતક અને પિટકની કથાઓ વચ્ચેનો મહત્ત્વનો ભેદ એ છે કે આ બંનેમાં આવતી કથાઓ બુદ્ધ દ્વારા કહેવાતી દર્શાવવામાં આવી છે, પરંતુ જાતકની બધી જ કથાઓને બુદ્ધના પૂર્વભવ સાથે સાંકળવામાં આવી, એવું પિટકમાં નથી. આમ છતાં પિટકની કથાઓ બુદ્ધના જીવન પર પ્રકાશ પાડે છે. કેટલીક કથાઓ સંવાદમાં રજૂ થઈ છે. છત્ર, અસ્સલાયન, દીધનિકાય, મજ્ઞિમનિકાય વગેરે કથાઓ તો હકીકતમૂલક છે. અંગુલિમાલ, રથપાલ, મર્યાદેવ વગેરે પાત્ર ને તેમની કથાઓ પિટકમાં છે.

વિમાનવત્થુ અને પેતવત્થુની કથાઓ સદ્કર્મોનાં પરિણામ દર્શાવી કર્મના સિદ્ધાંતને પુષ્ટ કરે છે. કેટલાંક પાત્રો અને ઘટનાઓ કલ્પિત હોવા છતાં એમાં વાસ્તવિક જીવનની ભૂમિકા જોવા મળે છે. સંસારના મોહમાંથી મુક્ત બની વૈરાગ્ય પામતાં પાત્રોની કથાઓ પણ અહીં છે. પ્રખ્યાત વિદ્વાન વિંટરનિટ્ઝ નોંધે છે કે વાર્તાના માધ્યમે ધર્મનો ઉપદેશ દેવાનું પૂર્વ પહેલાં જાણ્યું. પશ્ચિમ પછી એ માર્ગે ગયું.

ધમ્મપદ અને જાતકની જેમ પેતવત્થુ અને વિમાનવત્થુની ટીકાઓ ગદ્યમાં છે. કથાના દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધાંતનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે. અહીં દંતકથા Legend પણ છે. બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર સિલોન અને બીજા વિદેશોમાં થયો તે સાથે ભારતની કથાઓ ચીન-જાપાનમાં પણ પહોંચી. વિનયપિટક અને સુત્તપિટકમાં બુદ્ધના જીવનની વાસ્તવિક તથા કલ્પનામૂલક કથાઓ છે તેમાંથી સુત્તપિટકની નિદાઘકથા ઘડાઈ.

૨. **જાતક** : બુદ્ધના પૂર્વભવ સાથે સંકળાયેલી કથાઓ જાતકમાં સંપાદિત થઈ છે. કથાઓના વક્તા ભગવાન બુદ્ધ પોતે છે. અહીં સંસ્કૃતિ અને સમાજના સારભૂત તત્ત્વ જેવી અનેક ભારતીય લોકકથાઓ જાતકમાં છે.

આવી કથાઓ પૂર્વભવથી બુદ્ધના જીવનનો સંદર્ભ ધરાવતી હોવાથી લોકોએ ધર્મવૃત્તિથી આ કથાઓ શ્રદ્ધાથી સાંભળી અમર બનાવી.

જાતકની કથાઓ મુખ્યત્વે ગદ્યમાં છે. કથાનો સાર અને બોધ-ઉપદેશ પદ્યમાં અપાયા છે. આ પ્રાચીન પરંપરા છે. ઓલ્ડનબર્ગ અને વેબર જેવા કથાસાહિત્યના વિદ્વાનો જણાવે છે કે ભારતીય કથાઓનું મુખ્ય માધ્યમ ગદ્ય છે, કેટલાક પદ્યાત્મક અંશો આજે આજી વાર્તાને યાદ રાખવા માટે ઉપયોગી બને છે.

જાતકમાં પદ્યની સંખ્યાને આધારે કથાઓનું સંપાદન કરવામાં આવ્યું છે. કુલ બાવીસ વિભાગો છે. જેમ જેમ આ વિભાગનો ક્રમ આગળ વધે છે, તેમ તેમ એમાં આવતી કથાઓમાં પ્રયોજાતાં પદ્યોની સંખ્યા પણ વધે છે.

**૩. અવદાન :** અવદાન (પાલિમાં અપદાન)નો અર્થ 'નોંધવાં જેવાં કૃત્યો' થાય છે. બૌદ્ધ ધર્મમાં દીક્ષિત સાધુ-સાધ્વીઓનાં જીવનની મહત્વની ઘટનાઓ પર રચાયેલી કથાઓના સંપાદનને અવદાન કહેવામાં આવે છે. જેમ બુદ્ધના જીવન સાથે સંલગ્ન કથા તે જાતક, તેમ બૌદ્ધ થેરા (સાધુ) અને થેરી (સાધ્વી)ની જીવન-આધારિત કથાઓ તે અવદાન.

થેરાગાથામાં પંચાવન વર્ગ (વર્ગ) છે અને દરેક વર્ગમાં ૧૦ અવદાન છે આમ કથાસંખ્યા પાંચસોપચાસ છે. થેરી ગાથામાં આવા ચાર વર્ગ છે. અહીં સાધુ-સાધ્વીઓનાં જીવનની ઘટનાઓ પાત્રના આત્મકથનરૂપે આલેખાય છે. સારિપુત્ત, મોગ્ગલ્લાન, કસ્સપ વગેરે પ્રખ્યાત થેરાના અને મહાપ્રજાપતિ ગોતમી, હેમા, કિસા ગોતમી પ્રખ્યાત થેરીઓ છે. નિરાશાપૂર્ણ અને આપત્તિભરી જીવનની યાતનાઓ વેદનાઓ વેઠ્યાં પછી વૈરાગ્ય પામતાં પાત્રોની અહીં કથા મળે છે.

અવદાન મુખ્યત્વે પાલિ ભાષામાં જ લખાયેલાં છે, પરંતુ દિવ્યારાધન, જાતકમાલા, કલ્પમંડિતિકા જેવી બૌદ્ધ કથાસાહિત્યની રચનાઓ સંસ્કૃતમાં પણ છે. દિવ્યારાધનની કથાનું તો ઇ.સ. ૨૬૫માં ચીની ભાષામાં ભાષાન્તર પણ થયું છે.

### ૧.૧.૪ જૈનકથાઓનું મનોવિજ્ઞાન

કથાઓના મનોવિજ્ઞાનને બે છેડાએથી તપાસી શકાય :

૧. ધર્મ સાથે કથાઓ સંકળાઈ તે પાછળનાં મનોવૈજ્ઞાનિક કારણો કે દૃષ્ટિબિન્દુ અને

૨. ધર્મસાહિત્યમાં આવતી કથાઓનું મનોવિજ્ઞાન, એટલે કે કથાઓની શ્રોતાઓ પર પડતી મનોવૈજ્ઞાનિક અસર.

આ બંને પાસાં પરસ્પર પૂરક છે.

## ૧. કથા પાછળનું મનોવિજ્ઞાન

પ્રાચીન કાળથી જ ભારતીય ધર્મોએ અને તે પછી વિશ્વના બીજા પળ ધર્મોએ ધર્મના પ્રચાર-પ્રસાર-સ્પષ્ટીકરણ માટે વિશેષ અને મુખ્ય આધાર કથાનો લીધો. ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાન અને તેના સૂક્ષ્મ-સંકુલ સિદ્ધાંતોને સ્પષ્ટ અને સર્વગ્રાહ્ય બનાવવા માટે દૃષ્ટાંત કથાઓનો આશ્રય લીધો. નિયમ, વ્રત, જપ, પાઠ, પૂજન-અર્ચન વગેરેના પ્રભાવ અને માહાત્મ્ય માટે પણ કથાઓનો આધાર લીધો. ધર્મપંથની મુખ્ય વ્યક્તિઓ અને તેમનાં જીવનકાર્યને તથા સંસ્થારૂપ વિવિધ સ્થાપત્યો અને પવિત્ર તીર્થો સાથે પણ કથાઓ સંકળવામાં આવી.

આમ કરવા પાછળનું સ્પષ્ટ કારણ એ છે કે કથા દ્વારા કોઈ પણ સૂક્ષ્મ અને સંકુલ વાત સરલ અને સર્વગ્રાહ્ય બને છે. કથા દ્વારા શ્રોતાના મનહૃદયમાં નવી સૃષ્ટિ રચાય છે અને તેની જ કાયમી અસર પડે છે. કથા દ્વારા ધર્મનો અને સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ જલ્લવાય છે અને તે અનુયાયીને પ્રેરણા અને નિષ્ઠા, શ્રદ્ધા આપે છે.

આવું કાર્ય ધર્મ સાથે જ જેને સીધો સંબંધ છે તેવી ધર્મકથા કરે છે. પરંતુ દરેક ધર્મપંથોએ પોતાનાં ધર્મ-પરંપરા સાથે સીધો સંબંધ ન હોય એવી લોકપ્રિય અને મનોરંજક લોકકથાઓનો પણ થોડાં પરિવર્તનો સાથે ઉપયોગ કર્યો છે. આનું કારણ એ છે કે આ પ્રકારની કથાઓ એટલી રોચક, ચમત્કારયુક્ત, પ્રભાવશાળી અને લોકપ્રિય હોય છે કે ધર્માનુયાયી વાર્તાના રસે પણ વક્તવ્ય-ઉપદેશાદિ સાંભળે અને તેની અસર ગ્રહણ કરીને એની ધર્મશ્રદ્ધાના સંસ્કારો દૃઢ થાય.

કથાનું આવું મહત્ત્વપૂર્ણ યોગદાન હોવાથી પ્રત્યેક ધર્મમાં કથાને અગ્ર સ્થાન અને મહત્ત્વ મળ્યાં છે.

## ૨. જૈનકથાઓનું મનોવિજ્ઞાન :

જૈનધર્મમાં પણ કથાઓ ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનને સ્પષ્ટ અને સર્વગ્રાહ્ય બનાવવા પ્રયોજાઈ. તીર્થંકરો, તીર્થો, વ્રત-નિયમ વગેરેનાં પ્રભાવ અને માહાત્મ્ય માટે પણ કથાઓનો ઉપયોગ થયો. મનોરંજક લોકકથાઓ શ્રોતાઓને આકર્ષવા અને એ દ્વારા જ્ઞાન-ઉપદેશ આપવા માટે ઘટતાં પરિવર્તનો સાથે રજૂ કરવામાં આવી.

આ ઉપરાંત પણ એક વિશેષ અને વિશિષ્ટ શક્તિ બૌદ્ધ અને જૈન કથાઓમાં છે. આ બન્ને ધર્મની કથાઓમાં સંસારની અસારતા અને વૈરાગ્યવૃત્તિના સંસ્કારો દૂર કરવાની શક્તિ છે. આ દૃષ્ટિએ આ કથાઓ વિષયલોલુપ સંસારી જીવોની માનસિક રીતે સારવાર કરવાની પદ્ધતિ છે.

મોટા ભાગના ધર્મો માણસની અજ્ઞાત તત્ત્વ સામેની ભયવૃત્તિ અને બધા જ પ્રકારની માણસની ઇચ્છાઓ, આશાઓ, આકાંક્ષાઓને સંતોષે અને પ્રાર્થના અને પશ્ચાત્તાપ કર્યે બધાં જ ગુણો-પાપોની માફી આપે એવા દયાલુ પિતા જેવા ઇશ્વરની કલ્પનાથી અનુયાયીઓને ધર્મ તરફ આકર્ષીને ધર્માભિમુખ રાખવાનો મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમ અપનાવે છે. ‘ધ પ્રોડિગલ સન’ની બાયબલકથામાં એનું મૂર્ત રૂપ છે. પરંતુ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં કર્મ અને તેનાં ફલ કે પરિણામનો સિદ્ધાંત આથી જૂદો જ છે. માણસને, પ્રાણીમાત્રને તેનાં કર્મોનાં ફલ ભોગવ્યે જ છૂટકો છે. એમાં જપ તપ પશ્ચાત્તાપથી કોઈ ત્રીજી મહાસત્તાના હસ્તક્ષેપ અને માફીનો સ્વીકાર નથી. પ્રાણીમાત્રે જાતે જ કર્મનાં ફલ હસતે કે રડતે મુખે ભોગવવાનાં જ છે. આ સિદ્ધાંતને કારણે જૈનધર્મની કથાઓ ક્રમવિપાક રૂપે જે કંઈ યાતના-કષ્ટાદિ પડે તે સહન કરવાની જ નહીં, સામે પગલે જાતે જ તે બધું વહોરી લેવાની માનસિક શક્તિ કથાના માધ્યમે માણસને સિદ્ધ કરાવી આપે છે.

આથી જ જૈનધર્મની કથાઓમાં માનસિક અને શારીરિક યાતનાનાં આલેખનો થયાં છે. જીવતાં સઠ્ઠાગાવી મૂકવામાં આવ્યાં હોય, વેગે દોડતાં રથનાં ચક્રો નીચે દબાઈ કચડાઈને મરતાં હોય, હિંસક પશુઓનાં તીણાં નહોર અને દાંતથી મૃત્યુના મુખમાં હોમાતાં હોય, પોતાના જ હાથે પોતાનાં જ શરીર પર સડેલા ભાગોમાંથી ખરતાં કીડાંને ફરી પોતાનાં ધાવના ધારાં પર મૂકીને જાતે જ કાઢી બઢતરાની અસહ્ય વેદનાનો અનુભવ કરતાં હોય એવાં પાત્રો જૈન

કથાઓમાં જ મળશે. અન્ય આવાં પાત્રો અને આલેખનો ભાગ્યે જ મળશે. આવી કથાઓ જ જિજીવિષાના પ્રબલ ઉત્કટતમ આકર્ષણથી મુક્ત થવાથી માનસિક શક્તિ સિદ્ધ કરી આપે છે. ઇન્દ્રિયજન્ય ઉપભોગથી મનને મુક્ત કરવાની કેલવણી પણ આવી કથાઓ દ્વારા મળે છે. દેહનો અધ્યાસ છૂટે અને દેહથી આત્મા ભિન્ન અને તટસ્થ દ્રષ્ટા છે, એ સ્થિતિના અનુભવ માટેની માનસિક સિદ્ધિ, સજ્જતા આવી કથાઓ આપે છે. સંસારના સંબંધો મિથ્યા છે એવું સમુદ્રદત્ત-સમુદ્રદત્તાની તેર નાતરાની કથા સિદ્ધ કરે છે. એના મિથ્યાપણની પ્રતીતિ કરાવે છે. સંસારના વ્યામોહથી મુક્ત રહેવાના હેતુએ જ કામકથામાં સ્વલનનાં ગાઢાં ચિત્રો આલેખાયા છે. આમ એક પ્રકારની મનોવૈજ્ઞાનિક સારવાર કરવાનું કાર્ય આવી કથાઓ કરે છે.

### પૂરક વિગત અને માહિતી

#### [૧] કથાના પ્રકાર :

૧. અગ્નિપુરાણ, અધ્યાય ૩૩૭ પ્રમાણે ૧. આખ્યાયિકા, ૨. કથા, ૩. ખંડકથા, ૪. પરિકથા, ૫. કથાનક
૨. હરિભદ્રાચાર્ય પ્રમાણે ૧. અર્ધકથા ૨. કામકથા, ૩. ધર્મકથા અને ૪. સંકીર્ણકથા
૩. ધ્વન્યાલોક (આનંદવર્ધન) પ્રમાણે : ૧. પરિકથા, ૨. સકલકથા, ૩. ખંડકથા, ૪. આખ્યાયિકા, ૫. કથા
૪. કાવ્યાનુશાસન (હેમચંદ્રાચાર્ય) પ્રમાણે કથાના ૧. ઉપાખ્યાન, ૨. આખ્યાન, ૩. નિદર્શન ૪. પ્રવલ્લિકા, ૫. મન્થલ્લિકા, ૬. મણિકુલ્યા, ૭. પરિકથા, ૮. ખંડકથા, ૯. સકલકથા, ૧૦. ઉપકથા, ૧૧. બૃહત્કથા.

(વિશેષ વિગત માટે જુઓ : મધ્યકાલીન ગુજરાતી કથાસાહિત્ય:  
ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, ૧૯૮૮,  
પૃ. ૧૭ થી ૨૯)

## [२] जैन कथाओ

१. कइ कथा कया व्रतादि साथे जोडाई छे तेनो संदर्भ :

देवद्रव्यभक्षण : संकास श्रावक

अभिग्रह : जीर्णशेठ

संक्लिष्टकषाय : अग्निशिख, अरुण मुनि, बाळमुनि

श्रावकव्रत : श्रावकपुत्र

सदाचार : सुदर्शन

शील : शीलवती

अणुव्रत : श्रीमति अने सोमा

अहिंसा : कुटुंबमारी

सत्यव्रत : वहाणवटी

ब्रह्मचर्य : पतिमारिका

ईर्यासमिति : वरदत्त मुनि

भाषासमिति : संगत साधु

एषणासमिति : नंदिषेण

चोथी समिति : सोमिल मुनि

पारिष्ठापनिका समिति : धर्मरुचि

पांचमी समिति : नागश्री

पुरुषार्थ-प्रारब्ध पर : पुण्यसार-विक्रमसार

अप्रमादसेवन : तेलपात्रधारक

जातिस्मरण : राजपुत्र

भावाभ्यास : नर सुंदरी

(विगत माटे : आनंद-हेम-ग्रन्थमाला : पुष्प : १८ प्रा. उपदेशपद

महाग्रन्थनो गूर्जर अनुवाद : आ.श्री. हेमसागरसूरि, पं. लालचंद्र भ. गांधी,  
मुंबई, ई.स. १९७२)

## २. तीर्थकरादि

गौतमस्वामि

नेमिनाथ

महावीरस्वामी

जंबूस्वामी

भरतेश्वर-बाहुबली

ब्रह्मदत्तचक्रवर्ती

श्रेणिक

वसुतेज

जयानंदकेवली

कुमारपाल

पादलिप्त

## पौराणिक

पद्मचरित

वसुदेवहिंडी

नलदमयंती

## श्रावकादि

कोष्ठशेठ

पुष्पचूला

शाल-महाशाल-गागली

गौतम-पुंडरिक

आर्यमहागिरि, सुहस्ति

अवंतिसुकुमाल

अंगारमर्दक-गोविंदवाचक

मेघकुमार

पुरोहित पुत्रीओ : रति, बुद्धि, ऋद्धि, गुणसुंदरी

शंख-कलावती



इलाकुमार  
उत्तमकुमार  
स्थूलभद्र-रथिक

### लोककथात्मक

मूलदेव-शशधर  
नंद-सुंदरी  
अंबड विद्याधर  
चंडप्रद्योत-मृगावती-अंगारवती  
उदयन-वासवदत्ता  
चंद्रगुप्त-चाणक्य  
विक्रम, विक्रमचरित, विक्रमसेन, सिंहासनबन्नीशी, वेताळपच्चीशी,  
पंचदंड, खापरो चोर, शनिश्चर  
माधवानल-कामकंदला  
ढोलामारु  
आरामशोभा  
उदयसुंदरी, कर्पूरमंजरी, मलयसुंदरी, रसमंजरी  
चंदन-मलयागरी, सदेवंत-सार्वलिंगा, चित्रसेन-पद्मावती  
हंसावती-वछराज-देवराज  
देवदत्ता-रतिसेना-वसंतसेना

(विशेष विगत : मध्यकालीन गुजराती जैन साहित्य : सं. जयंत  
कोठारी, कांतिभाई शाह, श्री महावीर जैन विद्यालय मुंबई, १९९३मां;  
जैनकथासाहित्य : केटलीक लाक्षणिकता, हसु याज्ञिक : पृ. २० थी  
३३)

३, शीतल प्लाज़ा, लाड सोसा. पासे,  
वस्त्रापुर-बोडकदेव, अमदावाद-५४